

Н. В. Кондратенко

КОНСТРУКТИВНА ЛАКУНАРНІСТЬ ЯК ВИЯВ СИНТАКСИЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ПОСТМОДЕРНІСТСЬКОГО ДИСКУРСУ

Статтю присвячено аналізу синтаксичних порушень у будові постмодерністського дискурсу, які пов'язані з навмисними пропусками семантично вагомих для сприйняття тексту елементами — лакунами. Лакунарність зумовлено структурною неповнотою, стилістичними вимогами, семантикою тексту. Лакуни спрямовано на розширення інтерпретаційних можливостей реципієнтів і створенню нових смислів у тексті.

Ключові слова: текст, лакуна, елімінація, деструкція, інтерпретація.

The Article is dedicated to analysis of the syntax breaches in building postmodernism discourse, in accordance with purposive gap semantic important for perception of the text element — an lacuna. Lakunation is conditioned by structured incompleteness, stylistic requirements, semantics of the text. Lakunae are oriented on expansion interpretative possibilities of recipients and creation new sense in text.

The Keywords: text, lacuna, elimination, destruction, interpretation.

Дослідження з лінгвістики тексту останнім часом набули в україністиці особливої ваги, зокрема акцентовано увагу на вивченні ролі людини у створенні та сприйнятті тексту. Труднощі з дефініцією поняття *текст* стали причиною паралельного функціонування багатьох визначень, які іноді навіть суперечать одне одному. У зв'язку з цим набуло поширення вживання терміна *дискурс* на позначення тексту як процесу та результату комунікативного акту. Такий підхід зумовлює розгляд як власне мовних чинників породження та розуміння тексту, так і позамовних, що вказують на суб'єктів комунікації, інтенції повідомлення, умови комунікативного акту тощо. Це дозволяє тлумачити будь-який художній текст як дискурс за умови його інтерпретації із застосуванням екстралінгвальних параметрів. Аналізуючи значення терміна *дискурс*, поширені в сучасній лінгвістиці, М. Л. Макаров говорить про те, що “останнім часом намітилася тенденція до застосування методології дискурс-аналізу і взагалі терміна *дискурс* до мовного матеріалу різної культурно-історичної віднесеності, наприклад Біблійним текстам і апокаліптичній літературі, а також творам

літератури, текстам масової культури, психоаналізу” [9: 88]. Саме тому терміни *текст* / *дискурс* відносно художніх творів вживаються як синоніми, що є цілком правомірним, тому ми допускаємо це в своїй роботі, якщо немає потреби у чіткому термінологічному розмежуванні.

Наше дослідження присвячено аналізу текстів постмодерністських творів українських письменників. Такий об’єкт вивчення вимагає саме дискурсивного підходу, тому що комунікативна вторинність аналізованих творів (вони зрозумілі лише крізь призму загальної історії та культури людства) подає широкий інтерпретаційний контекст: текст є не лише поєднання мовних одиниць за певними законами, а й у загальному сенсі контамінація всього досвіду людства.

Новизну статті зумовлено матеріалом дослідження, який належить до сучасної української прози кінця ХХ — початку ХХІ століть і вимагає критичного ставлення до себе. Українська література жваво реагує на новітні тенденції, що панують на Заході, проте не копіює ідеї та літературні прийоми, а вдало “прищеплює” їх до національного ґрунту. Українська мова шукає власних шляхів створення нового, експериментального тексту, і саме ці спроби є предметом нашої уваги.

Актуальність статті викликано застосуванням відомих у лінгвістиці понять на позначення нових мовних явищ, тобто наше дослідження є спробою роздивитися специфіку постмодерністського тексту, використовуючи традиційний понятійний апарат. Ми дотримуємося принципу, що отримав назву “леза Оккама”, тому не пропонуємо нової термінології, а використовуємо відому теоретичну базу в іншому напрямку: ідеї перекладознавців для аналізу стилістично зумовлених порушень синтаксичної будови постмодерністського дискурсу.

Синтаксичний рівень аналізованих текстів традиційно розглядається як власне мовний, тому що він належить до мовної системи, становить ієрархію певних мовних одиниць — синтаксем, речень, висловлень, складних синтаксичних цілих. Однак, на наш погляд, синтаксична організація тексту здатна репрезентувати не лише міжфразові зв’язки і відповідні текстові одиниці [8: 4], а також смислову структуру, яка формується автором залежно від його

комунікативних настанов та світогляду. Специфіка постмодерністського дискурсу полягає в тому, що саме синтаксис ілюструє той внутрішній конфлікт людини зі світом, який відбивається у творах постмодерністів. Результатом цього стають певні порушення текстової тканини, деструктивні елементи, що є цілком свідомими і навмисними. Нашою метою є дослідити один з різновидів таких порушень, на позначення якого ми використовуємо термін “лакунарність”. Завдання статті полягають у теоретичному обґрунтуванні поняття синтаксичної лакунарності та створенні типології наявних у постмодерністському дискурсі лакун.

Проблема лакунарності має давню історію вивчення, що відбито в науковій літературі. Поняття *лакуна* набуло поширення в лінгвістиці у зв'язку з теорією перекладу, де тлумачиться таким чином: “Лакуна —

1. Пропуск (невідтворення) у перекладі якоїсь частини тексту оригіналу.

2. Слово чи вираз, який не має прямого відповідника в іншій мові” [1: 268].

Перекладознавство зосереджує увагу передусім на лексичній лакунарності, розуміючи це явище як “відсутність мовної одиниці в системі мови” [2: 41]. Лакунарність з цього погляду сягає концептуального рівня картини світу, що відбивається на мовному рівні, тобто у певній мові відсутня лексема, яка є в інших мовах на позначення предмета, релевантного для обох цих мов. Таким чином, денотат усвідомлюється носіями мови, але номінації на його позначення не існує. Як приклад можна навести такі пари слів в українській та російській мовах: укр. *бракує* / *вистачає*; рос.: *хватает* / *не хватает*. В українській мові наявні різнокореневі антоніми на позначення протилежних явищ, а в російській ці значення репрезентовано за допомогою заперечення з використанням однієї номінації. Специфікою лексичної лакунарності, на думку Г. В. Бикової, є те, що цей “лінгво-психологічний феномен нібито не помічається носіями мови... Галузь його “буття” — потенційна сфера мови, віртуальні одиниці якої у разі комунікативної релевантності деномінованого концепту актуалізуються на рівні синтаксичної об'єктивації або okazіональної номінації, а також можуть універбалізуватися” [2: 8]. Саме тому лакуни часто відтворюють-

ся в дитячому мовленні, коли діти утворюють номінації на позначення будь-якого предмета на підставі відомих словотвірних моделей. Хоча таких лексем і немає в мові, з лінгвістичного погляду вони цілком логічні. Встановлення таких лексичних лакун стає можливим під час зіставлення різних мовних систем. Так, Ю. С. Степанов зазначає, що лакуни не помічає людина, що володіє лише однією мовою [12: 356]. Такий традиційний погляд на лакунарність підтримують більшість перекладознавців, які зосереджують увагу на проблемі перекладу лексичних лакун засобами відповідної мови.

Останнім часом термін *лакуна* вживають на позначення будь-яких пропусків у тексті, поява яких зумовлена різними причинами, причому насамперед маються на увазі смислові лакуни. Незважаючи на таке поширення терміна, у такому значенні його не зафіксовано жодним сучасним лінгвістичним термінологічним словником, хоча проблема виключення з тексту або речення певної одиниці — слова, словосполучення, частини тексту — ставала предметом розгляду мовознавців. Зокрема, йдеться про таке стилістичне явище, як еліпсис (або еліпс), яке розуміють як стилістичну фігуру, побудовану на пропуску слова чи словосполучення [10: 235]. У зв'язку з цим виділяють серед структурно неповних речень окремий різновид — еліптичні, що визначають як “формально неповні, але семантично повні” [3: 104].

Неможливість підвести всі явища пропусків фрагментів тексту під еліпсис зумовила пошуки нового поняття, яке б включало еліптичність. З огляду на це А. П. Загнітко увів окрему текстову категорію *елімінації*, під якою слід мати на увазі “виключення (усунення) відомого і / або невідомого з граматично і / або стилістично значущою метою, внаслідок чого витворюється функціонально відмінна синтаксична одиниця, маркована внутрішньотекстовою висхідною або спадною валентністю” [4: 489]. Поняття еліпсації співвідноситься з елімінацією як вид і рід, тобто воно є одним з випадків елімінації. Слушність такого погляду не викликає заперечень, але введення елімінації знов обмежує проблему, звужує текстові лакуни до стилістико-граматичних явищ. На нашу думку, використання терміна *лакуна* для найменування як структурних, так і смислових пропусків у тексті, що піддаються (або не підда-

ються) відтворенню, дозволить досягнути широке коло явищ, які раніше розглядалися як різнопорядкові.

Виокремлення лакун у постмодерністському тексті зумовлено його специфікою, а саме тяжінням до експериментів з формою. Форма набуває здатність виступати змістом: синтаксична будова тексту відбиває його семантику. Навіть візуальний бік тексту стає релевантним під час його сприйняття.

Вживання у постмодерністському дискурсі лакун має передусім когнітивне навантаження: воно актуалізує інтелектуальний пошук у реципієнтів, вимагає заповнити наявні пропуски в тексті, причому постмодернізм не чинить обмежень інтерпретації.

Текстове явище, яке виражається текстовими лакунами, ми називаємо *лакунарність*, маючи на увазі процес утворення пропусків у текстовій тканині. Найпоширенішою формою лакунарності є та, яку А. П. Загнітко називає елімінацією, тобто текстовий пропуск, зумовлений контекстом або особливостями структури тексту. Елімінаційна лакунарність може передбачати встановлення пропущеного компонента з контексту — і тоді йдеться про структурну неповноту речення:

— *Я заборонив би всі партії.*

— *І я.*

— *І я теж.* (Ю. Андрухович. Московіада).

Подібні конструкції традиційно відносять до контекстуально та ситуативно неповних речень, у яких випущений компонент вербалізується повною мірою з контексту, а його відсутність пов'язана з прагненням уникнути тавтології. Найчастіше вони використовуються в розмовному мовленні або в діалогічних єдностях у художньому тексті.

Одним з випадків елімінації є еліптичність, особливість якої полягає в тому, що випущений компонент неможливо однозначно вербалізувати, а лише в межах певної лексико-семантичної групи: *Коли ж довкола тебе — зелені схили й улоговини, починаєш вірувати у тривкість.* (Ю. Андрухович. Вступ до географії). Встановлення елімінованого компонента можливе лише з приблизною семантикою: *розташовано, розкинулися, сягають* тощо. Але однозначно встановити випущений предикат ми не можемо. У таких випадках йдеться про синтаксичну полісемічність конструкції:

автор не обмежує опис власними чіткими характеристиками, а залишає це фантазії читача.

Якщо контекстуально та ситуативно неповні речення можуть бути відтворені, коли цього вимагає реципієнт, то еліптичні речення ні, тому що вони зрозумілі і поза контекстом. Еліптична лакуна зумовлена не лише структурно, а й семантично. На формально-граматичному рівні ознакою еліптичних конструкцій є наявність ініціальної синтаксеми адвербіального характеру. Як неповні, так й еліптичні текстові лакуни не належать до характерних рис постмодерністського дискурсу, а є загальномовними.

У межах елімінації ми тлумачимо і таке лакунарне явище, як незаміщеність синтаксичної позиції: *Острів Індія населений рахманами — досить неfortunними створіннями, котрі не мають календарів і не знають, як їм вираховувати Великдень. Тож, сидячи на березі Океану, медитують в очікуванні. В очікування яєчних лушпайок.* (Ю. Андрухович. *Sapratologia cosmophilica*). Валентнісні особливості компонента в очікуванні зумовлюють залежну форму об'єктної семантики. Її відсутність у першому реченні вказує на структурно-семантичну незавершеність тексту, саме тому в наступній реченнєвій побудові не лише з'являється потрібна форма, яку було еліміновано, а й повторюється стрижневий компонент. У наведеному прикладі елімінований компонент встановлено в контексті, але постмодерністський дискурс передбачає і повну елімінацію подібного типу:

— *Ти найді преступника, — ридає йому ма.*

А він:

— *Я їму лічно благодарен, що він міг лічно вас поубивать для такого дела, но, повідіму, пожалів.*

І не став обрацаться.

А ми впервиє попали в таку шикарну квартиру... (Б. Жолдак. Ну не ну).

Цей приклад репрезентує інформативно недостатнє російське дієслово *обращаться*, яке вимагає облігаторного поширювача адвербіальної семантики *обращаться* — куди? до кого? На наш погляд, таке вживання лексеми *обращаться* зумовлене ще й її функціонуванням у канцелярських кліше, де вона набуває переносного значення “звертатися по допомогу або з проханням” і завжди

має залежну позицію адресата, виражену родовим відмінком в українській мові і давальним в російській.

Найчастіше такій елімінації піддаються фразеологічні одиниці, що характеризуються тісним семантичним зв'язком, або цитати: *Почекай, ще наспіваємось **ето єсть наш последній*** (В. Єшкілев).

Усі еліміновані лакуни потенційно можуть бути відтворені, хоча і з певними обмеженнями. Але деякі пропуски текстових одиниць взагалі не передбачають відновлення. Такі лакуни пов'язані з когнітивною функцією мови і демонструють вплив процесу мислення на мовлення. Під час говоріння у розмові виникають паузи, зумовлені пошуком слова, аргументу, думки тощо, які на письмі, як правило, позначаються трикрапкою або невмотивованим абзацом. Такі паузи отримали назву хезитації [5: 277]. За аналогією ми будемо називати смислові лакуни, що є наслідком розумової діяльності мовця, — хезитаційними. Під хезитаціями розуміють психологічні та смислові паузи в тексті. Найчастіше вони мають таку форму: ***Знаєш той пес...** Я раптом відчув, що він знає. Він зупинився, дивлячись на мене червоними всевладними очима п'яка, — сам-один посеред зали, де вже нікого не було.* (Іздрик). Трикрапка позначає хезитаційну лакуну, яка свідчить про те, що герой замислився, розмірковує і тому робить паузу в розмові.

Смислові хезитаційні лакуни здатні “розривати” текст на частини, семантичний зв'язок між якими встановити надто важко:

Та він щось прочитав мені в очах таке, що вкляк, з нього пивні пухирці попадали на дно вмить, і він своїми зіницями змінився:

...танк вирішив перехопити мене за півкроку до побитої проти-танкової гармати. (Б. Жолдак. Сорочка на смерть)

Хезитаційні лакуни можуть вказувати на нову, несподівану думку; на швидку зміну подій, які описує мовець; на неочікуваний висновок тощо. Саме хезитаційна лакунарність здатна передавати невербальні дискурсивні компоненти: пауза в тексті збігається і з паузою в мовленні, передає певною мірою інтонаційні характеристики мовлення. Хезитаційні лакуни можуть позначатися не лише пунктуаційно та за допомогою абзацних відступів, а й реальною лакуною в тексті — розривом текстової тканини, що фіксується візуально, відбиваючись у графічній специфіці тексту:

І побачив село, а в ньому стовп — там було припасовано чимало радіо дзвона, той заповнював усе, аж до самого лісу, ефіром.

... — отак відпочив? Я пишу, пишу, третій рік не був у відпустці, і от — на. (Б. Жолдак. Дашко, Семен).

До хезитаційних лакун відносимо і незакінчені речення, що отримали в стилістиці статус окремого прийому — замовчування — “обірване речення” [10:235]. Замовчування використовується для передачі напруженого психологічного стану мовця, що на письмі позначається трикрапкою: *І навіть якщо заради хліба він продасть себе рекламній агенції, то це буде Бу-Ба-Бу, найкраще для мужче-е-ен...* (Ю. Андрухович. Виклик провінціала). Незавершеність речення експлікується наявністю відомого рекламного слогана фірми “Жилетт”, який встановлюється з контексту.

Фактично це різновид хезитаційної смислової лакуни, що має фіксовану позицію в тексті, та не стільки відтворює когнітивні процеси мовлення, скільки психологічні, хоча замовчування може вказувати на звичайні роздуми: *У ліве вухо залітає хмарка співучої комашні, у правому оселяється картовий суфлер, котрий вичавлює на слухові рецептори Аристиди Михайловича буркотливе суфле: “Профанність, профанність, окресли ж, дурню ти, її профанність, фанність, анність...”* (В. Єшкілев. Пафос).

Обірвані речення поширені в розмовному мовленні або під час відтворення його в тексті: — *Перепрошую, дуже перепрошую. Палець... я його це саме... ну...* (Л. Дереш. Культ). Цей приклад демонструє поєднання двох різновидів хезитаційної лакунарності: фіксуємо лакуну як паузу в мовленні, зумовлену добиранням потрібного слова, та обірване речення, яке містить незавершену думку.

Обірвані речення відрізняються від звичайних хезитаційних лакун тим, що вимагають продовження, точніше комунікативна ситуація вказує на наявність елементів, які не вказано в тексті. Реципієнт розуміє, що думку не висловлено, залишається галузь неозначеного, неказаного. Наприклад: *Він поговорить з барменом так, як можна говорити з барменом, бармен буде сміятися, він завжди любив Себастьяна. І, можливо, післязавтра, післязавтра...* (Т. Прохасько). Наявність детермінанта часової семантики вказує на подію або факт, що повинен здійснитися в указаний термін, але в тексті цієї інформації немає, речення незавершене.

Усі хезітаційні лакуни характеризуються специфічною інтонацією та паузами, які можуть бути розташовані у будь-якому місці тексту та які можуть мати різноманітні формальні репрезентації.

Лакунарність у постмодерністському дискурсі може сягати інтертекстуального рівня. Інтертекстуальність, або інтерсеміотичність, за О. О. Селівановою [11: 236-239], є текстовою категорією, що репрезентує міжтекстовий зв'язок, фіксує наявність у тексті елементів інших текстів. Відсилання до інших текстів передбачає лакуну у сприйнятті конкретного тексту мовцем. Відбувається інтелектуальний пошук, який може завершитися заповненням лакуни, але це не є обов'язковим. Сучасні тексти в плані інтертекстуальності орієнтовані передусім на прецедентні феномени, які в свою чергу включають прецедентні ситуації, тексти, імена, висловлення [7: 172], тому що вони завжди піддаються атрибуції, є загальновідомими реципієнтам незалежно від культурного рівня останніх. Але не всі інтертекстуальні елементи зрозумілі читачеві. Якщо інтелектуальний і загальний культурний рівень реципієнтів не відповідає рівню автора або рівню, який автор передбачає наявним у читачів, виникає непорозуміння, яке Д. С. Лихачов називає паралаксом. З огляду на це ми пропонуємо називати лакуни, що виникають на інтертекстуальному рівні *паралаксними*.

Мовець абстрагується від конкретного тексту, який він намагається пов'язати з іншими в просторі інтертекстуальності. Цей пошук, якщо він залишається безрезультатним, і спричиняє появу лакуни. У випадку з прецедентними текстами лакуни заповнюються швидко. Наприклад: — *Що їм Гекуба!* — *скрушно констатує Роман Теодорович. — То ж віньєтки, мудрагелія, схоластика викладацька, книжність.* (В. Єшкілев. Пафос). Інтелектуальний читач без сумніву розпізнає цитату з “Гамлета” В. Шекспіра, хоча цей пошук може і не завершитися успішно, якщо рівень реципієнта недостатньо високий (ми перевірили це експериментально, опитуючи студентів філологічного факультету ОНУ). І хоча прецедентність тексту-джерела не викликає сумнівів, все ж таки запобігти появи паралаксних лакун можна лише у деяких випадках.

Наявність цитації та алюзії вимагає лише певних розумових зусиль та спрямована на інтерпретацію тексту. Фактично йдеться

про текстові пропуски двох рівнів: по-перше, відсутня паспортизація інтертекстуальних елементів, а по-друге, обґрунтування до речності, смислового навантаження цих елементів. Встановлення і першого, і другого — прерогатива реципієнта. І від успішності виконання ним цього завдання залежить існування лакуни.

Лакуни можуть виникати, коли автор вважає інформацію загальновідомою, але насправді декодування інтертексту вимагає від читачів знань з різних галузей науки, наприклад, філософії, як у такому прикладі: *Я не дочекався Гуссерля, але ми з Іржі витворили свою феноменологію, ми повернули свою онтологію від буття до життя, а понад всім поставили прозу, поруч з Божим задумом.* (Т. Прохасько). Для атрибуції цього інтертексту необхідно знати не лише, хто такий Гуссерль, а й розумітися на його філософській концепції.

Паралаксні лакуни можуть виникнути, якщо слово чи цитату вжито мовою оригіналу без перекладу, тобто автор розраховує на відповідний рівень володіння мовою. Найчастіше без перекладу подають афористичні вислови, здебільшого латиною. Наприклад: *Для Пенсі Калуш — terra incognita.* (В. Єшкілев). У такій ролі виступають загальновідомі вирази, що належать до скарбниці світової мудрості.

Останнім часом поширилися англійські вислови, пов'язані з комп'ютерними технологіями, наприклад, *Computers are bad* (В. Єшкілев). Такі конструкції теж використовують без перекладу, але на противагу афористичним відомим виразам вони не мають закріпленої форми і можуть порушувати орфографічні правила мови-джерела.

Щоб запобігти появі паралаксних лакун у текст вводять коментар, який “не просто приєднується до вже наявного повідомлення, а бере на себе роль посередника (між автором і читачем), основне завдання якого — “доведення” реального отримувача повідомлення до еталонної моделі адресата, що інтенційно заданий у творі” [6: 96]. Такий спосіб усування лакунарності обирає Іздрик в “Подвійному Леоні”, де в коментарі тлумачить навіть прецедентний інтертекст. Отже, паралаксні лакуни виникають, якщо немає збігу між інтелектуальним рівнем автора та реципієнта.

Результатом нашої роботи є типологія синтаксичних лакун у постмодерністському дискурсі, яка репрезентована таким різновидом, як елімінаційна, хезітаційна та інтерпретаційна.

1. **Елімінаційна** виокремлюється на структурно-граматичному рівні тексту і реалізується в структурно неповних та еліптичних реченнях, а також у конструкціях з незаміщеною синтаксичною позицією.

2. **Хезітаційна** включає змістовий рівень тексту, вона пов'язана з когнітивними процесами у мисленні мовця і виражається за допомогою фонетичних суперсегментних засобів — пауз та графічними пропусками в тексті.

3. **Паралаксна** лакунарність насамперед пов'язана з інтертекстуальністю, а саме зі встановленням смислових міждискурсивних відношень. Показниками інтерпретаційної лакунарності є цитати та алюзії.

Лакуни як пропуски дискурсивних компонентів, з одного боку, деструктують текст, виключаючи з нього переважно семантично навантажені частини; а з іншого боку, утворюють новий семантичний шар сприйняття тексту, що виявляється завдяки заповненню лакунарності. Провідною рисою лакунарності в постмодерністському дискурсі (одночасно саме це і відрізняє аналізоване явище від відомих — елімінації та еліпсу) є непередбачуваність встановлених лакун та можливість інтерпретації їх у контексті. Інтерпретаційний аспект домінує в постмодерністському дискурсі, він уможлиблює приращення нових смислів. Завдяки лакунам відбувається перехід на вищий рівень розуміння тексту.

1. *Ажнюк Б. М.* Лакуна // Українська мова: Енциклопедія. — К., 2000. — С. 268.

2. *Быкова Г. В.* Феноменология лексической лакунарности русского языка. — Благовещенск, 2001.

3. *Вихованець І. Р.* Грамматика української мови: Синтаксис. — К., 1993.

4. *Загнітко А. П.* Теоретична граматики української мови: Синтаксис. — Донецьк, 2001.

5. *Зиндер Л. Р.* Общая фонетика. — М., 1979.

6. *Коллегаева И. М.* Текст как единица научной и художественной коммуникации. — Одесса, 1991.

7. *Красных В. В.* “Свой среди чужих: миф или реальность?” — М., 2003.

8. *Лосева Л. М.* Как строится текст. — М., 1980.

9. *Макаров М. Л.* Основы теории дискурса. — М., 2003.
10. *Пономарів О. Д.* Стилiстика сучасної української мови. — Тернопіль, 2000.
11. *Селиванова Е. А.* Основы лингвистической теории текста и коммуникации. — К., 2002.
12. *Степанов Ю. С.* Французская стилистика. — М., 1965.